

KAP RAJTA ...

FORGÁCS TAMÁS

O. Nagy Gábor szólásgyűjteményében (1976) négy olyan szólás is található, amely a címben található fordulattal, illetőleg annak többes szám harmadik személyű változatával kezdődik és egy *mint* kötőszós hasonlító mondatral folytatódik. Mindegyik esetben a *kap* igének egy obligatorikus superessivusi bővítménnyel kiegészülő vonzatsruktúrájával van dolgunk (*kap vmin*), melynek jelentése: ‘örömmel fogadja, megragadja (az alkalmat)’. Ezt a jelentést többféleképpen tudja színesíteni a nyelv: egyrészt azáltal, hogy egy fokozó értelmű határozót iktat be az ige elé (*kapva kap rajta*, ill. *két kézzel kap rajta*), másrészt azáltal, hogy szóláshasonlattá bővíti a szerkezetet. Ez utóbbi típusra O. Nagy (1976) a következő példákat közli (ferde zárójelben a kiadás lapszáma):

Kap rajta, mint Cibak (bátyja) a kulacson (rég) /112/

Kapnak rajta, mint a vargainasok az ebszaron (táj, durva) /712/

Kap rajta, mint koldus a garason (táj) /374/

Kapnak rajta, mint a cukron [(Úgy) veszik v. vásárolják, mint a cukrot] /117/.

Az utolsó példa jelentése – mint azt a szögletes zárójelben megadott változat is mutatja – mára némiképp módosult, ma inkább ‘vmi nagyon kelendő’ értelemben használjuk, az eredeti jelentése azonban ennek is az lehetett, ami a többinek, azaz ‘mohón kap rajta’, a szólás nyilván abból az időből származik, amikor a cukor még jóval ritkább volt, mint ma, s helyette többnyire más édesítőszeret, pl. mézet használtak. A cukor tehát viszonylag értékes volt, ennél fogva az emberek örültek neki, azaz *kaptak rajta*. Ugyanígy világos a harmadik szólás szemléleti háttere is, hiszen a koldus szegény ember volt, érthető hát, ha a kis értékű pénznek, a garasnak is örült. (Ennek a szólásnak vannak ironikusan tréfás változatai is, pl. *Örül neki, mint (a vak) koldus a (fa) garasnak*, ill. *Fél (tőle), mint (a) koldus a garastól* – vö. O. Nagy 1976: 374.)

A másik két szólás esetében azonban már bajban vagyunk, ha a mögöttük álló szemléleti hátteret keressük. A kutyaurülék ugyanis nem ritka, ennél fogva nem is értékes, ráadásul gusztustalan is, nehéz tehát elképzelni, hogy valaki örüljön az ebszarnak, mint szólásunk állítása szerint a vargainasok tették. A másik szólásban pedig nem tudjuk, ki lehetett az a bizonyos Cibak, aki (vagy akinek a bátyja) megörülhetett a kulacsnak. A továbbiakban ennek a két szólásnak az eredetét igyekszem megfejteni.

Kezdjük a vargainasokkal! A *vargabetűt csinál* szólás magyarázata kapcsán O. Nagy is említi *Mi fán terem?* című könyvében (1979: 482), hogy „a régiek – amint

ezt számos szólásunk és közmondásunk bizonyítja – szívesen csúfolódtak a vargák rovására”. Nyilván ez a szólásunk is ezek közé tartozik. Kérdés azonban, hogy itt egyszerű gúnyolódásról van-e szó (ti. hogy a többnyire csirizes, piszkos kezű és ruhájú vargainasoknak a kutyaürülék sem igazán piszkos), vagy lehetséges-e, hogy ennek a szólásnak is a többi háromhoz hasonló az értelme, azaz a vargainasok úgy örülnek az *ebiszarnak*, mint például a koldus a *garasnak*? Mai fogalmaink szerint persze valószínűtlennek tűnik, hogy lehet örülni a kutyaürüléknek, kérdés azonban, hogy vajon mindig így volt-e ez. Nem lehet-e, hogy az *ebganéjnak* is lehetett valami hasznát venni, ezáltal valamilyen értéket képviselt? Dugonics Magyar példa beszédek és jeles mondások című gyűjteményében (1820, I: 59) találunk is egy ilyen értelmű közmondást: *Néha a kutya ganénak is hasznát vehetni*. O. Nagy gyűjteményében is szerepel ez a példa (1976: 411), ő már „régies” stílusminősítéssel látja el, jelentését pedig így adja meg: ‘olykor a teljesen hasznavehetetlennek látszó dolgoknak is hasznát vehetjük’. Utóbbi közmondásunkban a *kutyagané* valószínűleg általánosításként áll, más értéktelen dolgok neve helyett, fenti szólásunkban azonban – véleményem szerint – nem erről van szó: a vargainasok valóban örülhettek a kutyaürüléknek, mert hasznát tudták venni. Hogy szólásunk valódi jelentését megérthessük, a bőrgyártás régebbi technikáit kell megismernünk.

„A bőrgyártás három nagy csoportra oszlik azon szerek szerint, melyek a nyers bőrt bőrré *érelék* (gar machen). Az első csoportba tartozik a *cserzővarga*, *cseresvarga* (Lohgerber, Rothgerber), ki oly növényi anyagokat alkalmaz az éreléshez, melyek *csersav* (Gerbsäure) vegyületeket foglalnak magukban; a második csoportba tartozik a *tímár*, *csávás-varga* (Weissgerber, Alaungerber), a *tobak* vagy *tobakos* (gemeiner Weissgerber), kinek szerei ásványi sók: *timsó* (Alaun), *konyhasó* (Kochsalz); a harmadik csoport műve az *irhás*, *irhász*, *lág-varga*, *irhagyártó* (Fettgerber, Sämischgerber), ki *zsiradék*okkal (Fett) dolgozik” (Frecksay 1912: 37.).

Mint ismeretes, ebből a fogalomkörből kerültek a magyarba olyan közismert szólásaink, mint *cserben hagy*, *benne van a csávában* (vö. O. Nagy 1979: 103-106), de más kevésbé ismertek is, mint például *egy talpat cserzenek*, *egy csávát fordítanak* ‘egy húron pendülnek’; *összekerültek*, *mint a rókabőr a csávában* stb. (vö. még Margalits 1897: 102-104). Véleményem szerint innen magyarázható a *kapnak rajta*, *mint vargainasok az ebszaron* szóláshasonlat is. A három bőrkikészítő eljárás közül a második, azaz a tímár vagy csávás varga módszere érdekes ebből a szempontból. Frecksay részletesen leírja a csávázás munkamenetét (1912: 48-9). Ennek lényege röviden összefoglalva a következő: mivel a timsós bőrnek igen fehérnek és puhának kell lennie, áztatást követően kivakarják annak a „húsosságát”, a gyapjas bőroket pedig ún. meszeléssel fosztják meg gyapjuktól. Ezután egy éjszaka vízben áztatják őket, majd fabunkókkal egy ideig vízben kallják. A mész utolsó nyomainak eltüntetése végett, s hogy a bőrök degedjenek (sic!), az ún. korpacsávéba kerülnek. Ezt úgy készítik, hogy a búzaborpát előbb hideg vízben megmossák, utána a korpakádban forró vízzel leforráz-

zák, majd engedik 30°-ra lehűlni. Ebben maradnak aztán 24 óra hosszat a bőrök, ahol a fejlődő tejsav kissé megdegeszti őket, de aztán ismét megcsappannak.

Ezen a ponton válhat hasznossá a kutyaurülék. Frecskay szerint ugyanis (1912: 49) a *korpacsáva* mellett az ún. *kutyaganajos csávát* is használták erre a célra: „Egy más mód szerint ugyan e (!) célra szolgál a *kutyaganajos-csáva* (Hundemistbeize). A kutyaurüléket vízzel elkeverik s 2-3 hétig engedik éledni. Használatkor meleg vízzel főlhígítják s benne a bőröket rudakkal gyakrabban zargatják. Négy egész 12 órás csávázás után ismét hurnyázzák, kimossák, sokszor pedig még korpacsávába is juttatják”. Azt hiszem, most már érthető, hogy – másokkal szemben – a csávás varga segédei számára valóban lehetett haszna a kutyaurüléknek, így világos az is, hogy mint a koldus a garasnak, ők ennek is tudtak örülni. Így – s bizonyosan a vargákkal kapcsolatos élcelődéstől is vezetve – alakulhatott hát ki a szólás: *kapnak rajta, mint vargáinak az ebszarón*.

Másik ide tartozó szólásunk (*kap rajta, mint Cibak (bátyja) a kulacson*) eredete már homályosabb, hiszen nem tudjuk, ki lehetett ez a bizonyos Cibak. O. Nagy azt írja (1979: 112), hogy szólásaink egy részének nem művelődéstörténeti háttere van, hanem adomából származnak. Ezek első tekintetre felismerhetők arról, hogy személy- vagy ritkábban helységnév fordul elő bennük (pl. *ő se jobb a Deákné vásznánál; most légy okos, Domokos; él, mint Marci Hevesen* stb.). Hangsúlyozza azonban azt is, hogy az ilyen szólások közül csak igen kevésnek ismerjük az eredetét. A benne szereplő személynév alapján e szóban forgó szólásunk is ebbe a csoportba tartozik, ezért megfejtéséhez találnunk kellene egy olyan történetet, amelyben egy Cibak nevű egyén – feltételezőleg nagyon szomjas lévén – megőrül a kulacsnak, ill. a benne levő italnak, azaz kap rajta.

Kérdés, létezett-e ilyen anekdota. O. Nagy semmit nem közöl a szólról, csak azt, hogy stílusminősítése: régies. Margalits gyűjteményében (1897: 94) is megtaláljuk azonban adatunkat, s abból kiderül, hogy ő Dugonicstól vette. Mivel Dugonics lábjegyzetben gyakran közöl az eredetre vonatkozó adomákat, megpróbáltam megkeresni gyűjteményében az illető szólást. Dugonics ugyan nem alfabetikus sorrendben közli adatait, ezért hosszasan kellett keresgélnem, de végül ráakadtam, és sejtésem beigazolódtott: szerzőnk valóban igyekszik magyarázni a szólás eredetét. A történet a következő: „Azt mondgyák (!) egy Cibak nevezetű korhelyrűl: annyira szoktatta légyen magát a´ bor italra, hogy ha bora nem volt, az üres kulacsot a lábaihoz akasztotta, és könnyebben tűrte a´ hideglelést. Ha ki pedig néki akkor egy tele kulacsot hozott, a´ hideglelés is elhagyta” (1820, I: 196).

Ez az anekdota állna tehát a szólás háttérében Dugonics szerint. Hogy a *Cibak* mint személynév régtől fogva megtalálható a magyarban, az kétségtelen (vö. EtSz. I: 651 *Cibak*, ill. Kiss Lajos 1980: 146 *Cibakháza* alatt). Eredete ugyan ismeretlen, ill. bizonytalan (Kiss Lajos szerint esetleg a ném. *Zwack* személynévből származik), az azonban kétségtelen, hogy mint személynév élt régebbi nyelvünkben, tehát lehetséges

volna, hogy élt egy ilyen nevű hírhedt korhely is. Mivel azonban mind ezt, mind Dugonics számos egyéb szólásmagyarázatát illetően is néha olyan érzése támad az embernek, hogy talán csak kitalált történetekről van szó (l. később is), megkockáztatok a szólás magyarázatát illetően egy másik feltevést is, igaz, ezt nem lehet olyan egyértelműen bizonyítani, mint a vargainasokkal kapcsolatosat. Nem zárom ugyan ki, hogy esetleg létezett a Dugonics által leírt anekdota, elképzelhetőnek tartom azonban, hogy esetünkben – a szólásban lévő tulajdonnév ellenére – valami másról lehet szó. Szerintem a *Cibak* itt egy alkalmilag tulajdonnévvé vált köznévből, azaz valójában *cibak*ról lehet szó. Ennek a TESz. I. kötete – *cibak*1 címszó alatt – (424-5) két jelentését adja meg: 1. ‘kétszersült; Zwieback’; 2. ‘katonakenyér; Kommißbrot’, a szócikkben pedig közli, hogy ez az olasz *biscotto* vagy a francia *biscuit* tükörfordításaként létrejött német *Zwieback* szónak a magyarba való átvételével keletkezett szavunk „a friss kenyérral való ellátást nélkülöző tengerészek és katonák számára készült, szárított kenyérféleséget jelöli”. Könnyen belátható, hogy az ilyen szárított kenyérféleségeket fogyasztó ember evés közben nagyon megszomjazhatott, tehát megőrült bármiféle innivalónak, azaz kapott a kulacson. Hogy itt nem a cibakot fogyasztó ember kap a kulacson, hanem az étel maga, ebben nem látok problémát, hasonló megoldásokkal találkozunk nyelvünkben, gondoljunk csak a közismert viccre, mikor az étteremben a halat fogyasztó úri vendég úgy rendel a pincértől italt, hogy *a hal inni kér*, a szomszéd asztalnál ezt meghalló vidéki parasztbácsi pedig, aki marhasültet rendelt, az „úri módit” utánózni akarván így szólítja magához a pincért: *Főúr, a marha inni kér*. A szemléleti alap tehát rendben volna, kérdés, miért lett a köznévből tulajdonnév. Ennek egyszerre több oka lehet. Feltehetően szerepe volt a változásban annak, hogy a *cibak* mint köznévből inkább csak csoportnyelvi szó volt, a katonaság nyelvében terjedt inkább el (nyilván ezért is válhatott mára régiessé, elavulttá), ezért aki nem ismerte, azt hihette – mintegy népetimológiás szómagyarázattal –, hogy a *Cibak* tulajdonnévvel van dolga a kifejezésben. Ezt elősegíthette még, hogy a *kap vmin* szerkezet jelentéstani viszonyait illetően a mondat alanyának – szokásosan – ‘+ Human’ szemantikai jegyűnek kell inkább lennie, az átalakulást a többi ilyen szólás (*kap rajta, mint koldus a garason; kapnak rajta, mint vargainasok az ebszaron; kapnak rajta, mint a cukron*) analógiája is gyorsíthatta. Az egyébként nem számítana rendkívülinek, hogy egy szólásunkban egy eredetileg más szófajú szó tulajdonnévvé alakul, gondoljunk csak ilyenekre, mint *element Földvártra deszkát árulni* ‘meghalt’; *Futakra mén a tej ‘kifut’*; *Bátorban lakik ‘bátor ember’*. Igaz, ezek zöme nem köznévből alakul, de azért ilyen példánk is van: *eljöttek Derecskérül az iccaka* ‘egy kis dér („derecske”) volt az éjjel’ (vö. O. Nagy 1979: 180). Ezek ugyan annyiban eltérnek vizsgált szólásunktól, hogy bennük a tulajdonnév nem személynév, hanem földrajzi név, de azért elképzelhető személynévvé alakulás is. Erre részben talán példa lehet az *ő sem jobb a Deákné vásznánál* szólásunk, hiszen ezzel kapcsolatban is van olyan vélemény, hogy a szólásbeli *Deákné* valójában *deákné*, azaz ‘tanítóné’ (vö. O. Nagy 1979: 113); de talán ezek is: *Rá-*

rákezdí, mint Bosnyák a táncot; Csalóka Péternek igaz ivadéka 'csaló'; Megadta módját, mint Dobra Anna a táncnak; Hadd morogjon Varga Pál, csak jó sarut varrjon. (vö. Margalits 1897: 81, 369, 560, 743).

Azt hiszem tehát, az elmondottak alapján legalábbis komolyan mérlegelnünk kell, hogy esetleg mégsem a Dugonics által bemutatott figura áll a szólás háttérében, hanem a *cibak* köznévi tulajdonnévi használatáról lehet szó. Ez ellen az elképzelés ellen szólhatna, ha szólásunk jóval régebbi volna, mint a 'kétszersült' jelentésű *cibak*, melynek első előfordulása a TESz. I. köt. 424 szerint 1770-ből való. Mivel azonban Margalits is csupán Dugonicstól és Erdélyitől idézi, az ő munkáik pedig 1820-ban, ill. 1851-ben jelentek meg, igenis fennáll a lehetősége, hogy a német jövevényszóval van dolgunk a szólásban. Kérdezhetnénk persze még – a fenti magyarázattal szembeni ellenvetésként –, hogyan lehet a kétszersültnek, ill. a komiszkenyérnek *bátyja*? Ez a kérdés csakugyan jogos lehetne, ám csak O. Nagy gyűjteményében (1967: 112) szerepel – vélhetően íráshibaként – *bátyja* alak a szólásban, Margalits (1897: 94) ugyanis a másik változatot – Erdélyitől idézve – így adja meg: *Kap rajta, mint Cibak bátya (!) a kulacson*. S hogy az ő közlése a helyes, azt Erdélyi szólásgyűjteményében (1851: 76) ellenőrizhetjük. Ráadásul itt is szerepel egy magyarázat, ám a Dugonicsal csaknem egy időben élt Erdélyi nem ismeri a fenti anekdotát, s mindössze annyit jegyez meg Cibak bátya kapcsán, hogy „ismeretlen személy, ki szerette a bort, s közmondássá lett iszákossága”. Ez pedig ismét csak amellettszól, hogy ez a bizonyos Cibak esetleg nem is élő személy volt, hanem valóban a 'kétszersült' ill. 'katonakenyér' jelentésű *cibak* főnév alkalmi tulajdonnévvé válásáról lehet szó.

IRODALOM

- Dugonics András 1820: *Magyar példa beszédek és jeles mondások*, Szeged, Grün.
- Erdélyi János 1851: *Magyar közmondások könyve*, Pest, Kisfaludy-Társaság.
- EtSz. = Gombocz Zoltán–Melich János 1914–1944: *Magyar etymologiai szótár*, I. köt.: I–X. füzet, II. köt.: XI–XVII. füzet, Budapest, MTA.
- Frecskay János 1912: *Mesterségek szótára*, Budapest, MTA.
- Kiss Lajos 1980: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*, Budapest, Akadémiai.
- Margalits Ede 1897: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Budapest, Kókai.
- O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- O. Nagy Gábor 1979: *Mi fán terem?*, Budapest, Gondolat.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.

KAP RAJTA ... [Er freut sich darüber ...]

TAMÁS FORGÁCS

Der Verfasser behandelt in seinem Aufsatz ungarische phraseologische Vergleiche, in denen als einleitender Teil das Verb *kap* mit einer obligatorischen Ergänzung im Superessiv (*rajta*) vorkommt, woran im zweiten Teil – als Veranschaulichung – ein Vergleich geknüpft wird. Diese Phraseologismen haben etwa die Bedeutung 'er freut sich darüber, wie ...'. In O. Nagy 1967 sind vier Vergleiche dieses Typs zu finden, von denen zwei leicht zu verstehen sind: *kap rajta mint a cukron* 'er freut sich darüber, wie über Zucker' und *kap rajta, mint koldus a garason* 'er freut sich darüber, wie ein Bettler über den Groschen'. Zwei andere dagegen sind nicht ohne weiteres zu verstehen: *kapnak rajta, mint vargainasok az ebszaron* 'sie freuen sich darüber, wie Gerberlehrlinge über Hundedreck' und *kap rajta, mint Cibak bátya a kulacson* 'er freut sich darüber, wie Onkel Cibak über die Flasche'. Beim ersten Sprichwort ist es auf der Basis unseres heutigen Wissens schwer zu verstehen, wieso sich jemand über Hundedreck freuen könnte, aber der Verfasser beweist, daß Hundedreck früher von den Gerbern als Beize eingesetzt wurde, sie konnten sich also wirklich darüber freuen. Beim zweiten Sprichwort gibt es die Erklärung, daß der genannte Onkel Cibak ein berühmter Alkoholiker gewesen sein soll; der Autor des Aufsatzes meint aber, daß vielleicht auch eine andere Erklärung möglich ist. Demnach geht es im Sprichwort nicht um eine Person, sondern um das veraltete ungarische Wort *cibak* 'Kommißbrot' (aus dt. *Zwieback*). Wenn man nämlich davon aß, bekam man Durst. Ähnliche Ausdrücke, in denen eine Speise sozusagen „personifiziert“ wird, sind im Ungarischen zu finden (z.B. *a hal' inni kër*), es ist auch zu erklären, wieso *cibak* später als Eigenname interpretiert wurde.